

Refleksje Henryka Mikołaja Góreckiego wokół tekstów Michała Hellera

Michał S. Sołtysik

Uniwersytet Warszawski

m.soltysik@uw.edu.pl <https://orcid.org/0000-0002-9268-3245>

A muzyka ma wiele wspólnego z matematyką. I z fizyką.
Jaką więc muzykę możemy pisać?

H. M. Górecki¹

Każdy rodzaj twórczości, filozoficznej bądź artystycznej, oprócz intuicji wymaga wiedzy oraz zdolności do podejmowania refleksji. Artyści korzystają z tekstów filozoficznych w dwojaki sposób: starając się zrozumieć istotę sztuki i piękna lub kształtując własną intelektualną wrażliwość². Filozofia wpływa na formowanie się osobowości artysty, a dla Henryka Mikołaja Góreckiego (1933–2010) stała się istotną potrzebą. Zagadnienie inspiracji filozoficznych ma wielkie znaczenie nie tylko dla zrozumienia

1 *Muzyka jest rozmową. Prof. Henryk Mikołaj Górecki w rozmowie z Anną Satyłą i Krzysztofem Cyranem*, „Jubinalia” 2008, nr 4 (gazetka na okoliczność 120-lecia Akademii Muzycznej w Krakowie), s. 5. Tekst niniejszego artykułu jest oparty na fragmencie pracy magisterskiej pt. *Filozoficzne inspiracje w twórczości Henryka Mikołaja Góreckiego* napisanej w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie pod kierunkiem dr hab. Ewy Podrez, prof. UKSW, obronionej 15 lipca 2020.

2 Por. M. Gołaszewska, *Muzyka filozofii. Esej o podwójnych znaczeniach*, „Muzyka: kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk” 2005, nr 1, s. 10–11.

postawy twórczej kompozytora, lecz również dla pogłębionego odczytania jego dorobku.

Górecki w wielu swoich wypowiedziach wymieniał różnych filozofów lub cytował ich słowa, a inne filozoficzne inspiracje zostały zauważone przez badaczy jego życia. Wśród myślicieli obecnych w szeroko rozumianej refleksji kompozytora pojawił się Henryk Elzenberg (1887–1967), Józef Tischner (1931–2000), Krzysztof Zanussi (ur. 1939), Karol Wojtyła (1920–2005), Leszek Kołakowski (1927–2009), Władysław Stróżewski (ur. 1933) czy Michał Heller (ur. 1936)³. Osobne omówienie tego rodzaju inspiracji w odniesieniu do autora *Symfonii „Kopernikowskiej”* i ostatniego z wymienionych filozofów nie zostało dotychczas opublikowane⁴. Niniejszy artykuł stanowi więc próbę wypełnienia tego braku w zakresie inspiracji myślą Hellera. Jego wybrane teksty zostaną przedstawione w nawiązaniu do refleksji Góreckiego na podstawie wypowiedzi i komentarzy twórcy.

Tekst jest podzielony na trzy dopełniające się części: pierwszą poświęcono początkom fascynacji Góreckiego tematami podejmowanymi w pracach Hellera, druga to zestawienie wypowiedzi kompozytora ze sformułowanymi przez opisywanego myśliciela wątkami muzyczno-filozoficznymi, a w trzeciej ukazano słowa Hellera wybrane przez Góreckiego do przemówienia wygłoszonego podczas uroczystości wręczenia kompozytorowi doktoratu *honoris causa* krakowskiej Akademii Muzycznej.

Początki inspiracji: Zanussi i *Symfonia „Kopernikowska”*

Do zainteresowania się twórczością Hellera zainspirował Góreckiego prawdopodobnie Krzysztof Zanussi, który – ze względu na swoje zamiłowanie do fizyki i filozofii – czytał wiele tekstów krakowskiego myśliciela, publikowanych między innymi w „Tygodniku Powszechnym” od 1967

3 Zob. S. Wszolek, *Książka Profesor Michał Heller. Życie i filozofia*, „Analecta Cracoviensia: studia philosophico-theologica edita a professoribus Cracoviae” 2001, nr 33, s. IX–XX.

4 Krakowski muzykolog Marek Dolewka ukazał analogie między sposobem pojmowania indeterminizmu w myśli Hellera i twórczości Witolda Lutosławskiego (1913–1994) – zob. M. Dolewka, *Rola przypadku w twórczości Witolda Lutosławskiego. W nawiązaniu do myśli Michała Hellera*, „Racjonalia: z punktu widzenia humanistyki” 2013, nr 3, s. 98–114.

roku⁵. Ponadto reżyser przyznał się, że (podobnie jak Górecki) jest wielkim entuzjastą Hellera⁶.

Maria Wilczek-Krupa zamieściła w swojej biografii kompozytora sytuację, którą warto przywołać pod kątem podejmowanego tematu. Wiosną 1972 roku Zanussi przyjechał do Góreckiego w celu opowiedzenia o swoich najnowszych pomysłach filmowych, które miały łączyć dokument, fabułę i wątki edukacyjne z filozoficznym traktatem (a przy okazji zaproponować kompozytorowi napisanie ścieżki dźwiękowej). Główną postacią miał być młody fizyk, który intensywnie poszukuje odpowiedzi na trapiące go niewiadome. Wilczek-Krupa ujęła je w formie następujących pytań: Czy istnieje kosmos i czy można go zdobyć? Czy da się oddzielić ciało od duszy? Jaki jest sens ludzkiego istnienia? Czy mistycyzm pochodzi od Boga, czy jest jednak wynikiem procesów zachodzących w mózgu?⁷

Planowane dzieło miało nosić tytuł *Iluminacja*, co stanowiło nawiązanie do wykładu Władysława Tatarkiewicza o tym pojęciu w rozumieniu Augustyna z Hippony. Górecki po wysłuchaniu Zanussiego odpowiedział, że on też, analogicznie do bohatera kinowego projektu, siedzi i zadaje sobie egzystencjalne pytania⁸. Pytania te zaabsorbowały świadomość artystyczną Góreckiego do tego stopnia, że stały się istotną filozoficzną inspiracją w procesie powstawania jednego z najważniejszych dzieł w jego twórczości – *II Symfonii „Kopernikowskiej”* op. 31 na sopran solo, baryton solo, chór mieszany i wielką orkiestrę. Kompozytor napisał ją w 1972 roku do słów fragmentów dwóch biblijnych psalmów oraz wyjątku z pierwszej

5 Por. M. Wilczek-Krupa, *Górecki. Geniusz i upór*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2018, s. 169.

6 Zob. K. Zanussi, *Uczyń ze swojego życia Arcydzieło*, RTCK, Nowy Sącz 2018, s. 123.

7 M. Wilczek-Krupa, dz. cyt., s. 169–170.

8 Na podstawie tej anegdoty można wskazać na refleksyjną postawę kompozytora również we wcześniejszym okresie twórczym. Dlatego Wilczek-Krupa stwierdziła, że – oprócz upodobania do eksperymentów w sztuce – z Zanussim łączyło Góreckiego „filozoficzne podejście do życia” – tamże, s. 147. Górecki wspominał to spotkanie w rozmowie z 1994 r. następująco: „Zanussi powiedział, że właściwie ów Kopernik [...] jest to jedna z największych tragedii, jakie w ogóle zdarzyły się w dziejach ducha ludzkiego: runął cały sposób myślenia, na którym opierał się stosunek człowieka do otaczającej go rzeczywistości. Przestaliśmy być pępkiem świata, w obliczu bezkresu staliśmy się niczym. Wtedy cały temat wydał mi się jasny, oczywisty do opracowania muzycznego. Stąd dwoistość dwuczęściowej *Symfonii*: najpierw cały – powiedzmy – mechanizm świata, następnie kontemplacja” – H. M. Górecki, *Powień Państwu szczerze...*, „Vivo: pismo studentów Akademii Muzycznej w Krakowie” 1994, nr 1, s. 45, [cyt. za:] A. Thomas, *Górecki*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1998, s. 103.

księgi *O obrotach sfer niebieskich* (*De revolutionibus orbium coelestium*, 1543) Mikołaja Kopernika⁹.

Od czasu tego spotkania z Zanussim zainteresowanie Góreckiego kosmologią, matematyką i astrofizyką wzrastało, na co również wpłynęły teksty Hellera. Pod koniec życia kompozytor był wyraźnie zafascynowany wspomnianymi dyscyplinami naukowymi. Teresa Malecka wspominała w książce Beaty Bolesławskiej-Lewandowskiej, że Góreckiego tak bardzo frapowały teksty Hellera, że planował z nim spotkanie. Nie doszło ono jednak do skutku ze względu na pogarszający się stan zdrowia kompozytora¹⁰. Z kolei Kinga Kiwała zwróciła uwagę na fakt, iż przejawiająca się w rozmaitej formie fascynacja proporcją oraz liczbą w znaczący sposób towarzyszyła artystycznej ścieżce autora *Symfonii „Kopernikowskiej”*. Górecki w swoich wypowiedziach otwarcie przyznawał się do czerpania inspiracji z dorobku i postawy życiowej Hellera¹¹.

Na podstawie rozmów z kompozytorem Andrzej Wendland stwierdził, że Górecki przeczytał liczne teksty krakowskiego filozofa oraz poważnie interesował się zagadnieniami podejmowanymi w jego pracach. Według Wendlanda kompozytor nie tylko czytał, ale wręcz znał dobrze książki Hellera, a zwłaszcza dwie z nich: *Filozofię przypadku* oraz *Filozofię kosmologii*¹². Należy jednak zauważyć, że obie te publikacje zostały wydane po śmierci Góreckiego, który zmarł 12 listopada 2010 roku. Zatem Wendland w swojej książce wydanej w 2016 roku najprawdopodobniej utożsamiał wiedzę Góreckiego o tych kwestiach z pracami, które ukazały się w kolejnym roku bądź trzy lata po jego śmierci (pierwsze wydanie *Filozofii przypadku* pochodzi z 2011 roku, a pierwodruk *Filozofii kosmologii* z 2013 roku)¹³. Wendland jedynie odnotował fakt inspiracji pracami Hellera, którego

9 Zob. H. M. Górecki, *II Symfonia „Kopernikowska” na sopran solo, baryton solo, chór mieszany i wielką orkiestrę* [2nd Symphony, „Copernican” for soprano solo, baritone solo, mixed choir and grand orchestra], partytura, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1973; zob. K. Kiwała, *Dzieło symfoniczne w perspektywie polskich koncepcji fenomenologicznych: Lutosławski. Górecki. Penderecki*, Akademia Muzyczna w Krakowie, Kraków 2013, s. 57–90, 425–429.

10 Por. B. Bolesławska-Lewandowska, *Górecki. Portret w pamięci*, Fundacja Universitas Varsoviensis, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 2013, s. 143; zob. też A. Wendland, *Górecki. IV Symfonia „Tansman Epizody” – fenomen, żywioł, tajemnica*, Stowarzyszenie Promocji Kultury im. A. Tansmana, Instytut Muzyki Polskiej, Łódź 2016, s. 188.

11 Por. K. Kiwała, dz. cyt., s. 341.

12 Por. A. Wendland, dz. cyt., s. 270.

13 W 2009 r., a więc pod koniec życia Góreckiego, ukazała się jedynie zapowiedź tego, co Heller rozwinął w opublikowanej dwa lata później książce – zob. M. Heller,

jednak nie rozwija. Podejmując to zagadnienie, warto więc w dalszej kolejności zestawić muzyczno-filozoficzne wątki oraz omówić je w kontekście wybranych wypowiedzi Góreckiego.

Kosmiczny sonoryzm

Mimo że Górecki nie mógł przeczytać żadnej z obu książek Hellera, na które wskazał Wendland, to jednak najprawdopodobniej był na bieżąco z myślami, które krakowski myśliciel prezentował – na przykład w formie artykułów lub rozmów w czasopismach – w latach poprzedzających ukazanie się obu tych publikacji¹⁴. Dlatego uzasadniona wydaje się próba odnalezienia w tych pracach głównych myśli muzyczno-filozoficznych.

Filozofia kosmologii jest wprowadzeniem do problematyki filozoficzno-kosmologicznej, którą Heller ukazał w świetle dwudziestowiecznej historii nauki¹⁵. W książce tej nie pojawiają się żadne bezpośrednie nawiązania do muzyki, piękna ani sztuki. Dokładniejsza analiza tej lektury zostanie więc pominięta ze względu na brak wskazówek dotyczących konkretnych idei, które mogłyby zainteresować kompozytora. *Filozofia przypadku* jest natomiast opatrzona podtytułem *Kosmiczna fuga z preludium i codą*, co od początku wprowadza w przestrzeń myślenia o świecie za pomocą form dzieła muzycznego¹⁶. Heller zaproponował w tej pracy własne stanowisko na temat filozofii przypadku w ewolucji kosmosu oraz w teorii ewolucji biologicznej. W celu ukazania formowania oraz przeobrażania się pojęcia

Filozofia przypadku, „Prace Komisji Filozofii Nauk Przyrodniczych Polskiej Akademii Umiejętności” 2009, t. 3, s. 55–66.

14 Zob. np. M. Heller, M. Zając, *Bóg, konieczność i przypadek*, „Tygodnik Powszechny” 2005, nr 30, s. 10; K. Maślanka, *Unifikacja powołań*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 12, s. 22–23 (obok tego artykułu na temat działalności Hellera została opublikowana też jego *Modlitwa o unitarną teorię pola*); M. Heller, A. Sporniak, *Jesteśmy z prochów wszechświata*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 28, s. 16–17.

15 Por. M. Heller, *Filozofia kosmologii. Wprowadzenie*, Copernicus Center Press, Kraków 2013, s. 7–8.

16 Myśliciel wyjaśnił to porównanie na początku pierwszej części pracy: „Preludium może być samodzielnie formą muzyczną, ale – niejako ze swej natury – jest raczej wstępem do czegoś większego. Często bywa prologiem do sonaty kameralnej lub suit. Wprawdzie początki były skromne, ale historia pokaże, że preludium rozwinię się w coś naprawdę wielkiego – w coś, co pod względem kunsztu i rozmachu porównałbym do fugi” – M. Heller, *Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą*, Copernicus Center Press, Kraków 2011, s. 15. W 2011 r. w Rzeszowie ukazało się też inne wydanie tej książki opublikowane przez Konsorcjum Akademickie – Wydawnictwo WSE w Krakowie, WSiIZ w Rzeszowie, WSZiA w Zamościu.

przypadku myśliciel zakreślił kontekst szerokiej perspektywy historycznej, skupiając się na istotnych wydarzeniach z historii filozofii i nauki. Punktem wyjścia dla tych rozważań jest stwierdzenie o niepodważalnym istnieniu licznych przypadków we wszechświecie. Celem nauki jest więc w tym ujęciu odcyfrowanie Zamysłu Boga, w języku angielskim *the Mind of God* – określenia często używanego przez Alberta Einsteina¹⁷.

Pierwsza część *Filozofii przypadku*, zatytułowana *Preludium*, jest przypomnieniem początkowych etapów historii pojęcia przypadku, przede wszystkim od strony powiązanego z nim terminu prawdopodobieństwa. Heller uznał, że refleksja filozoficzna często pełni rolę osławiania lęku i strachu przed nieznanym czy niespodziewanym. Według niego powstanie filozofii wiąże się więc z poskromieniem życia, a w szczególności tych egzystencjalnych momentów, które ludzie odbierają jako przypadkowe bądź niezrozumiałe i groźne¹⁸. Tytuł części drugiej to *Fuga*, która jest zasadniczym fragmentem całej pracy. Filozof zauważył, że tytułowa forma muzyczna kieruje się immanentną logiką, która – mimo swoistej ścisłości – pozwala na artystyczną swobodę w tworzeniu¹⁹. Myśliciel uściślił pojęcie przypadku w kontekście filozofii i teorii przyrodniczych oraz zaproponował rozumienie tego terminu jako (bardzo) mało prawdopodobne zdarzenie, które mimo wszystko zachodzi. Heller postawił pytania o rolę prawdopodobieństwa i przypadku w ludzkim pojmowaniu świata, a w wywodzie przeprowadzonym w drugiej części ukazał, że tytułowy termin (rozumiany jako zdarzenie, którego prawdopodobieństwo jest mniejsze niż jeden) nie zakłóca racjonalności kosmosu. Filozof za nieprzypadkowe uznał rozmieszczenie przypadków w kosmicznej strukturze, którą nazwał (ponownie używając formy muzycznej) „symfonią Kosmosu”²⁰. Przypadki są zatem wyjątkowymi elementami, wkomponowanymi w logikę wszechświata.

Symfoniczne ujęcie kosmosu dogłębnie poruszało Góreckiego. W Akademii Muzycznej w Katowicach, 29 kwietnia 2008 roku, odbyła się pięciogodzinna rozmowa, którą przeprowadzili Anna Satyła i Krzysztof Cyran. W tym jednym z ostatnich wywiadów przeprowadzonych z kompozytorem

17 Por. tamże, s. 9; zob. D. Łukasiewicz, *Zło, matematyka a stwórczy zamysł Boga. Przyczynek do filozofii Michała Hellera*, „Filo-Sofija” 2013, nr 3, s. 131–140.

18 Por. M. Heller, *Filozofia przypadku...*, dz. cyt., s. 65–66.

19 Heller dodał: „Często preludium stanowi wprowadzenie do sonaty kameralnej lub suity, ale to, co przedstawiłem w poprzednich rozdziałach, zapowiada raczej fugę, tę kunsztowną formę muzyczną z wyraźnie zarysowanym tematem, zwornikiem różnorodnych elementów”, tamże, s. 75.

20 Por. tamże, s. 11–12, 95, 105, 127.

znajduje się kilka istotnych zdań na temat myśli Hellera. Autor *Symfonii „Kopernikowskiej”* przywołał najpierw twierdzenie myśliciela o tym, że cała rzeczywistość przybiera formę doskonałej symfonii, a swoją refleksję rozwinął następująco:

Mogę nauczać kontrapunktu, instrumentacji, tylko ciągle powtarzam, że nie można traktować tych rzeczy oddzielnie. Nie istnieje przecież „jakiś” dźwięk. Dźwięk musi mieć konkretny instrument i konkretnego człowieka, który go zagra czy zaśpiewa rzeczy wymierne²¹.

Górecki, inspirując się myślą Hellera, wskazał więc na antropologiczną konieczność zapośredniczenia i upodmiotowienia dźwięku. Kompozytor postulował integralność teorii i praktyki muzycznej oraz wymagał współpracy kompozytorów oraz wykonawców. Wszystko to w celu osiągnięcia większej doskonałości efektu końcowego, który – już jako utwór muzyczny – ma współgrać z kosmiczną harmonią.

Na początku trzeciej części *Filozofii przypadku* Heller ponownie użył odwołania do sztuki dźwięków. Tym razem muzyczną formę stanowi coda, która kończy temat, lecz niekoniecznie całość kompozycji. Coda może również przygotowywać do nadchodzącego kontrapunktu. Ten zaś sprowadza autonomiczne sekwencje muzyczne do nowego spotkania. Filozof rozpoczął od powiązania początkowo zarysowanej dychotomii (Bóg *versus* czysty przypadek) z manicheizmem. W perspektywie twierdzeń tej starożytnej doktryny przypadek jawi się jako źródło zła, co stanowi odpowiednik złej materii w rozumieniu manichejczyków. Heller porównał Stwórcę, który dopuszcza do ubytku dobra w celu „przymnożenia” go całości świata, z kompozytorem, który wprowadza do partytury miejsce milczenia, gdy uzna, iż zyska na tym cały utwór muzyczny²². Wolne miejsca w siatce kosmosu wypełniane przez zdarzenia przypadkowe umożliwiają zaś autentycznie twórcze procesy. Myśliciel nazwał wszechświat Wielką Matrycą, a jej odkrywanie połączył z przeżyciem estetycznym. Uznał kosmos nie tylko za piękny, ale jednocześnie za pierwowzór (matrycę) dla wszystkiego, co ludzie uważają za piękne²³.

W wywiadzie przeprowadzonym w katowickiej akademii muzycznej Górecki nawiązał do myśli opisywanego filozofa także w świetle własnych poszukiwań twórczych. Kompozytor przyznał się do eksploracji

21 *Muzyka jest rozmową...*, dz. cyt., s. 2.

22 Por. M. Heller, *Filozofia przypadku...*, dz. cyt., s. 131, 150.

23 Por. tamże, s. 184, 186.

w dziedzinie matematyki (na co wpłynęły prace Hellera) i podkreślił ważność rozważań na temat par pojęć, takich jak: przypadek – nieprzypadek (w działaniu Stwórcy) czy stworzenie – tworzenie²⁴. Górecki mówił również o matematyce jako związanej z formą dzieła („A co to jest forma? Forma jest matematyką”²⁵).

Zainteresowanie matematyką to kolejny wątek zaadaptowany z myśli Hellera. Można to stwierdzić także na podstawie wypowiedzi Góreckiego z wywiadu, który przeprowadzili z nim Małgorzata i Marcin Gmysowie. Pod koniec tej rozmowy, która odbyła się 15 października 2008 roku w Zębie koło Zakopanego, kompozytor powiedział:

Leszek Kołakowski na pytanie o to, czym jest muzyka, odpowiedział – i mi się ta wypowiedź strasznie podoba! – że jest ona gościem z innego świata. Z drugiej strony – pisał o tym ksiądz Michał Heller – najcudowniejszą dziedziną ludzkiej myśli pozostaje matematyka, zdolna wszystko udowodnić, nawet zjawiska, których jeszcze do końca nie rozumiemy. Ale czy rzeczywiście wszystko? W muzyce, często porównywanej do matematyki, nawet matematyka zaczyna zawodzić. Przecież matematycznie nikt nie udowodni, czemu Beethoven właśnie tak skomponował pierwsze takty *Allegretta* z *VII Symfonii* albo w jaki sposób doszedł do niektórych modulacji w *IX Symfonii*? Skąd się to wszystko wzięło?²⁶

Górecki ponownie przywołał myśl Hellera, aby podjąć refleksję nad relacją między matematyką a muzyką. Można zauważyć, że kompozytor przyjął zdanie filozofa o istotnej roli matematyki jako najwspanialszej dziedziny ludzkiej myśli, lecz nie traktował tego bezkrytycznie. Stanowisko to stało się punktem wyjścia do rozważań nad zawodnością tej nauki, gdy próbuje się ją wykorzystać do pojmowania niektórych aspektów muzyki. Według Góreckiego matematyka – mimo swoich ogromnych możliwości – posiada konkretne ograniczenia w zakresie wyjaśniania procesu twórczego.

Ponadto Górecki w wywiadzie z Satylą i Cyranem stwierdził, że dzięki tej dziedzinie nauki jest w stanie dotrzeć do wiedzy jako do meritum sprawy, a konkretniej umożliwiając to liczby:

24 Zob. W. Siedlik, *Henryk Mikołaj Górecki i jego muzyka*, „Pro Musica Sacra: czasopismo Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie poświęcone muzyce kościelnej” 2012, t. 10, s. 100; A. Wendland, dz. cyt., s. 297–298.

25 *Muzyka jest rozmową...*, dz. cyt., s. 4.

26 *Muzyka? Gość z innego świata. Z Henrykiem Mikołajem Góreckim rozmawiają Małgorzata i Marcin Gmysowie*, „Krytyka Muzyczna” 2011, nr 4, b.s.

Znam się na tych liczbach, wiem, jak nimi operować. I nie są to jakieś tajemnice. Jak powiem „5”, wszyscy wiedzą, co to jest. A kiedy powiem fis? I jeszcze dodam ilo-tam-kreślne, dookreślę instrument – wtedy nie wie nikt...²⁷

Autor *Symfonii „Kopernikowskiej”* zauważył, że ludzie – mimo posiadania umiejętności operowania liczbami – o wiele trudniej przyswajają tego rodzaju wiedzę w dziedzinie muzyki. Można przypuszczać, że zasygnalizowany w powyższym cytacie problem komunikacyjny jest spowodowany wyjątkową specyfiką materiału dźwiękowego oraz częstym brakiem rozwiniętej wyobraźni muzycznej.

Górecki, w kolejnym fragmencie rozmowy z Satylą i Cyranem, odniósł się nie tylko do tekstów, lecz również do postawy egzystencjalnej opisywanego filozofa. Kompozytor zalecił naśladowanie sposobu życia Hellera, który – jak ujął to Górecki – „nie ma telewizora, nie słucha radia, tylko siedzi i rozjaśnia nam czas i przestrzeń”²⁸. Twórca widział zatem w przywołanej postawie pewną mądrość praktyczną i naukową służbę dla dobra ludzkości. Górecki w kolejnych zdaniach wywiadu podjął wątek temporalności ludzkiego istnienia oraz podkreślił wagę takich cnót jak pokora, skromność czy prostota życia.

W rozmowie przeprowadzonej w katowickiej akademii kompozytor przytoczył też pojęcie określone jako brzmiąca przestrzeń kosmiczna i zastanawiał się:

Ale jak ta przestrzeń brzmi? Interesuje mnie ten bezkres, czarne dziury, które rozrywają się, połykają i tworzą nadal. I ta przestrzeń stale się powiększa. Genialne! I dopiero w tym momencie można się zastanowić, kto to jest Pan Bóg?²⁹

Fascynacja materią kosmosu doprowadziła Góreckiego do pytań o kosmogonię, które w jego refleksji wiążą się z obrazowymi próbami ludzkich odpowiedzi na to pierwotne, niezracjonalizowane doświadczenie świata. Zagadnienia te mogą być więc nazwane mianem kosmicznego sonoryzmu, w nawiązaniu do techniki kompozytorskiej, którą twórca obficie wykorzystywał w swoich utworach muzycznych z przełomu lat 50. i 60. XX wieku. Pojęcie to łączyłoby się z dociekaniem kompozytora na temat wszechświata oraz brzmień, które on generuje. Górecki próbował zatem przez

27 Tamże, s. 2.

28 Tamże, s. 4.

29 Tamże, s. 5.

pryzmat filozofii i nauki zrozumieć to, co niegdyś pozostawało domeną spekulacji.

Piękno kompozycji Wszechświata

Obecność tekstów Hellera w szeroko rozumianej refleksji Góreckiego dostrzegalna jest również na przykładzie przemówienia wygłoszonego przez niego 12 maja 2008 roku na uroczystości wręczenia autorowi *Symfonii „Kopernikowskiej”* doktoratu *honoris causa* Akademii Muzycznej w Krakowie (obecnie: Akademia Muzyczna im. Krzysztofa Pendereckiego w Krakowie). Pierwszy z fragmentów kompozytor odnotował jako pochodzący z dziennika myśliciela. Słowa Hellera przytoczone przez Góreckiego to stwierdzenie, że zauważanie koniecznych struktur matematycznej konstrukcji świata (oraz dostrzeżenie, w jaki sposób jedna zmiana struktury prowadzi do przekomponowania innych jej fragmentów) jest formą kontemplowania piękna. Zbliża się to zatem do innego ludzkiego doświadczenia, jakim jest percepcja sztuki³⁰.

W dalszej kolejności Górecki umieścił cytaty z artykułu Elżbiety Isakiewicz pod tytułem *Harmonia sfer* (źródło cytatu zostało skrupulatnie zaznaczone w rękopisie przemówienia: „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 11, s. 6)³¹. Autorka przypomniała w tym fragmencie powtarzaną przez Hellera myśl o tym, że wysoka matematyka to jedyna dziedzina, która nie została skażona niedoskonałością ludzkiej natury, jaką jest grzech pierworodny w chrześcijańskiej koncepcji. Isakiewicz podała, że myślicielowi żal jest osób nieznających tej części nauki, ponieważ nie jest im dane doświadczenie najczystszej postaci piękna. W ujęciu Hellera wysoka matematyka jest potrzebna do wchodzenia w niewidzialną w potocznym odbiorze głęboką strukturę rzeczywistości i niezbędna do jej odsłaniania.

W opisywanym tekście przemówienia Góreckiego pojawiła się następnie ogólniejsza refleksja wokół rozumienia muzyki, a po niej kompozytor powrócił do kolejnych cytatów z prac Hellera. Tym razem fragmenty pochodzą z *Rzeczy najważniejszych* („Tygodnik Powszechny” 2008, nr 14, s. 32–33)³². Na stronie czternastej i piętnastej rękopisu swojego wystąpienia Górecki umieścił trzy długie fragmenty wyżej wymienionego tekstu (wszystkie odręcznie przepisane z czasopisma), które pochodzą

30 Por. H. M. Górecki, *Wystąpienie doktora honoris causa*, „Teoria Muzyki: studia, interpretacje, dokumentacje” 2013, nr 3, s. 114.

31 Zob. E. Isakiewicz, *Harmonia sfer*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 11, s. 3–6.

32 Zob. M. Heller, *Rzeczy najważniejsze*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 14, s. 32–33.

z przemówienia wygłoszonego przez Hellera z okazji przyznania mu Nagrody Templetona 12 marca 2008 roku w Nowym Jorku³³.

W treści pierwszego cytatu ponownie odnaleźć można obraz wielkiej kompozycji kosmosu, składającej się z matematycznych struktur. Myśliciel określił tę kompozycję jako bardzo subtelną oraz porównał jej budowę do przeplatania się konieczności i przypadku w każdej mistrzowsko napisanej symfonii. Fragment ten zakończony jest stwierdzeniem, iż konieczności określają „wzorce możliwości i dynamiczne ścieżki stawania się, ale pozostawiają akurat tyle miejsca zdarzeniom przypadkowym, by to stawanie się było bogate i indywidualne”³⁴. Autor *Symfonii „Kopernikowskiej”* chciał zatem podkreślić zarysowaną przez Hellera analogię między procesem twórczym (nieodłącznym od komponowania, czyli profesji, której Górecki poświęcił swoje życie) a sposobem istnienia struktur kosmosu.

Drugi cytat rozpoczyna się od przedstawienia problematyki przyczynowości, zachodzącej między ciągami stanów we wszechświecie. Heller podkreślił, że za każdy z wymienionych procesów odpowiada prawo dynamiczne, które wyznacza sposób, w jaki określony stan będzie generował kolejny. Skoro zaś ludzie przedstawiają te prawa przy użyciu równań matematycznych, to pytanie o przyczynę we wszechświecie jest *de facto* pytaniem o źródło praw matematyki. Fragment ten Heller zwieńczył konkluzją, w której stwierdził, iż konsekwencją tak postawionego pytania jest powrót do idei Boga, któremu niemiecki filozof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) przypisał „zamyślanie” i liczenie Wszechświata³⁵.

Ostatni cytat umieszczony przez Góreckiego w przemówieniu traktuje o statusie nauki. W koncepcji Hellera nauka jest zbiorowym wysiłkiem ludzkich umysłów, a jej celem jest rozszyfrowywanie einsteinowskiego *Mind of God*, wychodząc od kwestii aktualnie niewiadomych bądź dotychczas nierozstrzygniętych. Filozof zauważył, że dzięki mózgowi (jako najbardziej wyrafinowanemu i złożonemu produktowi Wszechświata) człowiek dotarł do odkrycia swojego ogniskowego punktu, jakim jest uznanie własnej świadomości³⁶. Górecki, powołując się na słowa Hellera, zapewne

33 Nagroda Templetona (ang. *Templeton Prize*) – nagroda brytyjskiej Fundacji Johna Templetona przyznawana od lat 70. XX w. za wybitne odkrycia lub badania prowadzące do pogłębiania relacji między religią a nauką, a także za działalność znacznie przyczyniającą się do zrozumienia duchowości i człowieczeństwa we współczesnym świecie.

34 Tamże, s. 116.

35 Por. tamże, s. 116. Górecki w swoim przemówieniu słowo „Wszechświat” zapisywał wielką literą.

36 Por. tamże, s. 117.

chciał w swojej wypowiedzi zaakcentować ludzką potencjalność. W tej perspektywie człowiek, dzięki pokornemu podejściu do otaczającego go świata, jest w stanie doświadczyć siebie jako części wielkiej zagadki, jaką stanowi tajemnica integralnie splecionych umysłów.

Zakończenie

Na podstawie omówionych w niniejszym artykule wypowiedzi oraz lektur Henryka Mikołaja Góreckiego można ukazać zakres tematów, które zainteresowały kompozytora w tekstach Michała Hellera. Najważniejsze i często cytowane przez autora *Symfonii „Kopernikowskiej”* są te fragmenty, w których krakowski filozof wskazał na analogie występujące między muzyką a matematyką lub pięknem symfonicznej ontologii kosmosu. Górecki nie poprzestał na prezentacji tych wątków, lecz również przywoływał słowa Hellera dotyczące zagadnień powiązanych z filozofią i kwestiami egzystencjalnymi. Refleksja kompozytora jest zatem nie tylko zbiorem osobistych poglądów, ale – w perspektywie tekstów myślicieli, takich jak Heller – warto ją także interpretować jako wyraz postawy artysty myśliciela.

Abstrakt

Refleksje Henryka Mikołaja Góreckiego wokół tekstów Michała Hellera

Henryk Mikołaj Górecki (1933–2010) w wielu swoich wypowiedziach wspominał filozofów i cytował ich słowa, a także powoływał się na inspiracje, którą filozofia stanowi dla niego w życiu. Żadne osobne opracowanie nie wspomina o takich filozoficznych inspiracjach autora *Symfonii „Kopernikańskiej”* w kontekście postaci i twórczości Michała Hellera (ur. 1936). Niniejszy rozdział stawia sobie za zadanie wypełnienie tej pustki i prześledzenie inspiracji myślą krakowskiego filozofa. Wybrane teksty przedstawione są w relacji do refleksji Góreckiego zawartych w jego komentarzach i stwierdzeniach. Tekst dzieli się na trzy uzupełniające się części: pierwszą poświęconą początkom fascynacji Góreckiego tematami podejmowanymi w dziełach Hellera, drugą przeciwstawiającą wypowiedzi i komentarze kompozytora jego dziełom muzycznym oraz tematom filozoficznym, zaś trzecia przedstawia teksty Hellera wybrane przez Góreckiego do przemowy wygłoszonej w czasie ceremonii nadania tytułu *doctora honoris causa* Akademii Muzycznej w Krakowie. Z przemowy Góreckiego oraz omawianych tam pism wyłania się szeroki zestaw tematów, które zainteresowały kompozytora. Najczęściej cytowanymi przez autora *Symfonii „Kopernikańskiej”* są te odnoszące się do analogii pomiędzy muzyką a symfoniczną ontologią kosmosu. Górecki nie poprzestał na przedstawieniu tych tematów, ale odwołał się również do filozoficznych myśli Hellera w odniesieniu do innych tematów oraz pytań egzystencjalnych.

Słowa kluczowe: refleksja kompozytora, filozoficzne inspiracje w muzyce, kompozytor-myśliciel, kompozytor i filozof

Abstract

Reflections on Henryk Mikołaj Górecki interpretations of the texts by Michał Heller

Henryk Mikołaj Górecki (1933–2010) in many of his statements mentioned various philosophers or quoted their words, and other philosophical inspirations have been noted by researchers of his life. However, no separate discussion of this kind of inspiration has so far been written in relation to the author of the „Copernican” *Symphony* and Michał Heller (b. 1936). The present article is therefore an attempt to fill this lack in the scope of inspiration of the thought of this Cracovian philosopher. His selected texts are presented in relation to Górecki’s reflections on the basis of the composer’s statements and comments. The text is divided into three complementary parts: the first one is devoted to the beginnings of Górecki’s fascination with themes taken up in Heller’s works, the second one is a juxtaposition of the composer’s statements with musical and philosophical threads of the described thinker, and the third one presents Heller’s texts chosen by Górecki for the speech delivered during the ceremony of awarding the composer with an *honoris causa* doctorate of the Academy of Music in Cracow. From Górecki’s speeches and readings discussed in this article a wide range of themes which interested the composer in Heller’s texts can be seen. The most important and most frequently quoted by the author of the „Copernican” *Symphony* are those fragments in which the Cracovian philosopher pointed to analogies between music and the beauty of the symphonic ontology of the cosmos. Górecki did not stop at presenting these themes but also referred to Heller’s thoughts on other issues connected with philosophy and existential questions.

Keywords: composer’s reflection, philosophical inspirations in music, composer-thinker, composer and philosopher

Bibliografia

- Bolesławska-Lewandowska B., *Górecki. Portret w pamięci*, Fundacja Universitatis Varsoviensis, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 2013.
- Dolewka M., *Rola przypadku w twórczości Witolda Lutosławskiego. W nawiązaniu do myśli Michała Hellera*, „Racjonalia: z punktu widzenia humanistyki” 2013, nr 3, s. 98–114.
- Gołaszewska M., *Muzyka filozofii. Esej o podwójnych znaczeniach*, „Muzyka: kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk” 2005, nr 1, s. 5–30.
- Górecki H. M., *II Symfonia „Kopernikowska” na sopran solo, baryton solo, chór mieszany i wielką orkiestrę [2nd Symphony, „Copernican” for soprano solo, baritone solo, mixedchoir and grand orchestra]*, partytura, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1973.

- Górecki H. M., *Wystąpienie doktora honoris causa*, „Teoria Muzyki: studia, interpretacje, dokumentacje” 2013, nr 3, s. 103–118.
- Heller M., *Filozofia kosmologii. Wprowadzenie*, Copernicus Center Press, Kraków 2013.
- Heller M., *Filozofia przypadku*, „Prace Komisji Filozofii Nauk Przyrodniczych Polskiej Akademii Umiejętności” 2009, t. 3, s. 55–66.
- Heller M., *Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą*, Copernicus Center Press, Kraków 2011.
- Heller M., *Rzeczy najważniejsze*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 14, s. 32–33.
- Heller M., Sporniak A., *Jesteśmy z prochów wszechświata*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 28, s. 16–17.
- Heller M., Zajac M., *Bóg, konieczność i przypadek*, „Tygodnik Powszechny” 2005, nr 30, s. 10.
- Isakiewicz E., *Harmonia sfer*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 11, s. 3–6.
- Kiwała K., *Dzieło symfoniczne w perspektywie polskich koncepcji fenomenologicznych: Lutosławski. Górecki. Penderecki*, Akademia Muzyczna w Krakowie, Kraków 2013.
- Łukasiewicz D., *Zło, matematyka a stwórca zamysł Boga. Przyczynek do filozofii Michała Hellera*, „Filo-Sofija” 2013, nr 3, s. 131–140.
- Maślanka K., *Unifikacja powołań*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 12, s. 22–23.
- Muzyka jest rozmową. Prof. Henryk Mikołaj Górecki w rozmowie z Anną Satylą i Krzysztofem Cyranem*, „Jubinalia” 2008, nr 4 (gazetka na okoliczność 120-lecia Akademii Muzycznej w Krakowie), s. 1–7.
- Muzyka? Gość z innego świata. Z Henrykiem Mikołajem Góreckim rozmawiają Małgorzata i Marcin Gmysowie*, „Krytyka Muzyczna” 2011, nr 4, b.s.
- Siedlik W., *Henryk Mikołaj Górecki i jego muzyka*, „Pro Musica Sacra: czasopismo Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie poświęcone muzyce kościelnej” 2012, t. 10, s. 89–103.
- Thomas A., *Górecki*, przeł. E. Gabryś, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1998.
- Wendland A., *Górecki. IV Symfonia „Tansman Epizody” – fenomen, żywioł, tajemnica*, Stowarzyszenie Promocji i Kultury im. A. Tansmana, Instytut Muzyki i Polskiej, Łódź 2016.
- Wilczek-Krupa M., *Górecki. Geniusz i upór*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2018.
- Wszolek S., *Książd Profesor Michał Heller. Życie i filozofia*, „Analecta Cracoviensia: studiaphilosophico-theologicaedita a professoribus Cracoviae” 2001, nr 33, s. IX–XX.
- Zanussi K., *Uczyń ze swojego życia Arcydzieło*, RTCK, Nowy Sącz 2018.